

ОТНОСНО НАУЧНАТА КРИТИКА. ВРЕМЕ ЗА ОБРАТ

проф. д.ик.н. Методи Кънев
СА “Д. А. Ценов” - Свищов
Катедра “Обща теория на икономиката”

Става въпрос за научната критика в отзиви и рецензии за трудове, в изказвания на научни форуми, на научни съвети при обсъждане на процедури и други подобни. Естествено, не си поставям за цел да кажа всичко по въпроса за състоянието на текущата ни научна критика. Намерението ми не надхвърля значението на една импресия за видно, чуто и преживяно. С мнение, че е нужен обрат – принципите да важат повече от обстоятелствата.

Необходимост и критерии

В художествената литература има много примери за творци, едновременно писатели и критици или само критици, донесло им заслужена слава. Ще спомена Г. Лесинг, Ш.О. де Сент Бьов, Езра Паунд, Т. Елиът или В. Г. Белински. В научната (включително икономическата) област е по-иначе. Не че учени не се занимават с научна критика – тя е елемент на самото научно творчество. Но са редки случаите те да излагат концептуално-критическите си възгледи, особено днес¹.

Критицизмът е иманентно присъщ на природата на науката. Тя по дефиниция, за да се развива, критикува сама себе си. С оглед да е своеобразно огледало, в което да се самопознава. Без това не може. Защото са й нужни за развитието й най-малкото неудовлетвореността и съмнението – меки изрази на несъгласието. Но още повече откритата полемика и отрицанието при констатирана

¹ Дисциплината История на икономическата (в по-широк смисъл – на социалната) мисъл е друг сюжет, друг план

научна несъстоятелност. Дали тя е творчески безсилна заради „политически слугинаж” или поема тази функция заради творческо безсилие е отделен въпрос. Доколкото науката и научната критика са такива по смисъла си, те са творчески по характер – откриват, доказват, оценяват, насочват. В единство с критическия си смисъл науката отстранява логическите и фактическите си противоречия и прониква по-достоверно в природата на реалностите. Но научната критика не е само метод, а и нравствен принцип. Тя е форма на обществен контрол върху състоянието на науката, начин за разкриване и на научни приноси, и на прояви на псевдонуачност. От това произтича нейната необходимост.

Споделям становището на Т. Елиът² или на Н. Хайтов³, че както самата творческа дейност, така и критиката ѝ не са и не могат да бъдат самостоятелна наука. Именно защото са творчески по характер, някакво „отклонение” от общоприетите позитиви или негативи, скъсване с определени предразсъдъци, догми, шаблони и пр., свойствени не само за науката. Животът е неразривно единство на разграждане и съграждане, независимо дали те не се хвърлят в очи или имат характер на интелектуален бунт, на явен сблъсък между принципи и обстоятелства.

Научната критика е по същество отхвърлящо и (или) поощряващо оценъчно отношение към определен предмет. Води се от две предпоставки: първо, какви цели има предвид и, второ, с какви критерии си служи. Вярно е, но ми се струва пресилено да се говори, че научната критика черпи вдъхновение от някакъв идеал. Още повече, че у различните хора той е различен, а не само непостижим. По-реалистично е научната критика да се разглежда като опит да се преодолее неудовлетворителното състояние на нейния предмет (ако действително е така) с оглед на императивите

² Елиът, Т. С. Традиция и индивидуален талант. Пр. от англ. Книгоиздателство „Г. Бакалов” – Варна, 1980, с. 159.

³ Хайтов, Н. За творчеството. Книгоиздателство „Г. Бакалов” – Варна, 1982, с. 69.

на времето или просто на съществуващи добри практики. Може да се ръководи от общовалидни принципи, от очертана тенденция на развитие, от „духа на времето”, но не и конкретно от абстрактен идеал. Могат да се отчитат важни традиции като опит на предшестващи поколения със значение за кохерентността на човешкото общежитие. Всичко това формира позициите на критикуващия, както и предмета на критиката.

Научната критика има един критерий – научността, чиято сърцевина е научният принос. Според Умберто Еко белезите за научност са:

- дали е изследван ясно дефиниран реален проблем, свързан с познаваем обект;
- очертани ли са условията, при които този обект се изучава, съответно правилата (определени от други или от автора), с чиято помощ различаваме, анализираме, измерваме и пр.обекта;
- казва ли се по отношение на обекта нещо ново – било като подход, като същностна характеристика, като тенденция, като зависимости и пр., при това с достатъчен и проверим доказателствен материал. В това всъщност се състои авторовият научен принос;
- приносът полезен ли е за развитието на науката или на практиката;
- посочено ли е изрично как е процедирано, за да се стигне до едни или други изводи, с оглед други изследователи да могат да потвърдят (ако намерят за верни) или отхвърлят авторовите тези като само частично верни или изцяло погрешни.⁴

Обобщено казано, обичайно е един научен труд (дисертация например) да почива върху позната теория и известна методология,

⁴ Еко, У. Как се пише дипломна работа. С., 1999

но да ги подобрява като отива по-нататък. Още по-добре е да предлага нова методология или (и) нова теория, което е голяма рядкост, но е същински научен принос. Очевидно критериите за научност имат оценъчно-нормативен характер, колкото и индивидуализирани да са те.

Научната критика не е административна санкция, а проява на целесъобразна възискателност, опит за убеждаване чрез полемика. Тя цели да съхрани, да обнови или да отхвърли общоприети принципи и норми с цел да „поправи” не само обекта си, а и самата действителност. Представлява своеобразен протест срещу съществуващото от позициите на добрите практики или на дадени традиции – олицетворение на опита на предшестваци поколения, без което сме заплашени от безпътица. Разбира се, критическата позиция може да има и други мотиви – преданост към науката, доброжелателна гравитност, но и завист, корист и др.п. извъннаучни съображения. Във всички случаи е и деструкция (по К. Попър – фалшификация), и реконструкция. Носи духа на многоръкия индуски бог Шива (деструктурът – благотворител) в научната нива. “Разчистващата” роля на научната критика е цената на създанието. Самият успех изисква тази цена винаги да се заплаща⁵.

Състояние

Ако може да се каже, че изобщо съществува у нас научна критика, тя е концептуално непоследователна и разноречива – или плаха, повърхностна, формална, или хвалебствена, „награждаваща” посредствеността, или – наопъки – преднамерено язвителна, „охраняваща” периметри. Слушал съм такава критика от единия, от

⁵ Слабост на поведението ни изобщо е, че не желаем да заплатим цената на промяната или да поемем отговорността. Искаме да ги избегнем, да отложим или прехвърлим на други плащането. Това е „матрицата” на вечната ни незавършена осъщественост. По тази причина пак заплащаме цената, но с една мъчителна и бавна зигзагообразна еволюция.

втория, макар рядко и от третия тип. По дефиниция научната критика е спор, съмнение, опровержение, признание. Ала кое научно списание у нас е истинско поле за научни дискусии, за противопоставяне на научни тези? Има добри подходи на редакции за подбор на материали за публикация, но те са монологични, неполемично утвърждаващи нещо, не предизвикват (а и не се търси) отклик, научен диалог. Не се среща нищо от някого, как се развива научната област, в която работи. Не се излиза в масмедиите с научни становища за критики, насоки, стратегии за развитие на икономическата наука. Както се казва – каквито възнагражденията, такива и становищата. Заместването на автентичната научна критика с представителни отзиви по-скоро затъмнява и възпрепятства, отколкото осветлява и стимулира развитието на науката. Не се казва ясно, какво трябва да се изостави, отхвърли, а ако е нужно и да се порицае. Както и – обратно – какво трябва да се насърчи като научна новост. В живота на научните съвети отрицателните рецензии са събитие. По пресмятане на колеги те не са повече от един процент. Още по-впечатляващо е, че в научните съвети на отрицателните рецензии се реагира в някои случаи отрицателно. Противопоставят им се разкрасяването, приписват се на автора несъществуващи достойнства. Антипод на „положителните” рецензии са редките случаи на рецензии – отмъщение за някакво противоречащо поведение, „шахматен ход” с намерение за „мат”. И двата подхода имат съмнителна моралност. Но защо да стоят над критиката трудове, които са „под всякаква критика”, които само представят в таблички от данни „битовата корица” на икономическите явления, при това в небрежна „езикова” отливка”? Защо трябва да признаваме трудове „без цвят и аромат” (Хайтов). Знае се, че се награждава творчеството, което изпепелява, а не лековатостта, спестила сили.⁶

⁶ Карамфилов, Ефрем. *Талант и труд*. Бълг. Писател, С., 1980, с. 21.

Срещат се отзиви или рецензии, които нито възхваляват, нито порицават. Само осведомяват. Тази „неутралност“ също е нередна. Тя оставя без оценка евентуално постигната оригиналност, или понякога многословни безсмислици.

Такива са впечатленията ми за състоянието на научната критика у нас. И не отскоро. Естествено, научната критика в собствения ѝ смисъл предполага подходящ социален и вътрешнонаучен климат. Но как, като всяка система (в т.ч. и тази на науката) е само подсистема на нещо по-голямо и е „облъчена“ от състоянието на това по-голямо – обществото. Въпреки това смятам, че нещата в съществена степен са променими. Защото и обратното е вярно – качеството на обществото е функция на качеството на неговите подсистеми. Нужен е сериозен обрат: от количество трудове към качество, от еkleктика към диалектика, от спорове за думи към изследване на факти, от монолози към диалози и т.н. От сериозна промяна се нуждае начинът на управление на науката: научното израстване на кадрите, идейната свобода, обсъжданията, съвременното признание. Добре би било някоя институция (УНСС, Икономическият институт на БАН, СА „Д. А. Ценов“ – Свищов, Икономическият университет – Варна, а може би най-приляга на Съюза на икономистите в България) да инициира ежегодни национални научни дискусии – прегледи, подобно на някогашните Априлски срещи на писателите, по отношение на новоизлязлата икономическа книжнина. На тези срещи да се прави сравнителен анализ на насоките, в които се развива икономическата мисъл (не само у нас), на появата на нови методологии, на равнището на изпълнение на научните изследвания в сравнение с чуждестранната икономическа наука, както и с практиката.

Изисквания

Критически подход следва да има най-напред самият творец. Нали – както пише Т. Елиът – „по-голямата част от труда на автора при създаването на някое произведение е по същество критически труд. Самото творчество е пресяване, комбиниране, отделяне на излишното, изпробване - този изтощителен труд е колкото критически, толкова и творчески”⁷. Ученият не трябва просто да пише, както често се прави у нас. Той не е белетрист. Не е и достатъчно да съпоставя идеи с идеи. Трябва да сравнява идеите с фактите и да търси не данни за вижданията си, а визия за фактите. Важно е и това, как интерпретира фактите, от какви теоретични позиции, в рамките на каква научна парадигма. Факти има всякакви. Важни са тези от тях, които очертават някаква новост с тенденция да станат доминиращи. Те са – както казва Ив. Павлов – въздухът на науката. Предполагат нови подходи, формират нови структури. Без тях въздухът на обобщенията е доста разреден, губи се връзката с реалностите и се окриля измислицата. Разкритите различия, връзки и структурност са основата на научния принос. Науката е колкото колективно, толкова и индивидуално дело. Твори се от личности, но се оформя и развива от сблъсъка на индивидуалните постижения, което дава смисъл на понятието „принос”. Всеки само „допринася”.

Всичко това отчита ли се от рецензентите на научни трудове? Те опоненти ли са? Какво друго е рецензирането, ако не да провери и оцени: 1) подготвително-проучвателната страна на даден труд; 2) авторовата компетентност, чувството за структуриране и формирането на идеи, тяхната аргументация, използването на научен апарат, теоретическата или практическата насоченост на труда, неговата познавателно-обяснителна (аналитично-синтетична) страна; 3) оценъчната авторова способност (какво отхвърля и какво утвърждава); 4) авторовите средства и авторовите решения, тяхната

⁷ Елиът, Т. Цит. съч., с. 52.

конвергентност (дивергентност) със съществуващите знания, степента на тяхната оригиналност (неоригиналност); 5) в крайна сметка – наличието или не на полезен научен принос.

Такъв смисъл имат – струва ми се - научната дейност, и научната критика. Прав е Фокнър като казва, че талантливите творци са твърде много заети, за да мислят за забогатяване. Такъв подход обаче изправя научният критик пред редица опасности: 1) познавали ли научната област, за да е в състояние да тълкува автора и да прецени наличието на недостатъци или на постижения; 2) има ли отношение към подходящите методи в съответствие с поставените научни задачи; 3) в състояние ли е да бъде безпристрастен в оценките си.

Вярвам на Дж. Ст. Мил като казва, че не може да е добър икономист онзи, който е само това. Т. Елиът пояснява в същия дух, че критик, „който не се интересува от друго освен от литература, би имал твърде малко какво да ни каже, защото неговата литература би била пълна абстракция”⁸. И добавя, че критикът трябва да бъде цялостен човек – с убеждения и принципи, с познания и преживявания в кариерата си.

Чрез своята дейност, в т.ч. и в областта на науката, както в нищо друго човек (и като автор, и като критик) разкрива природата си, своя характер, своя темперамент. Дава право на всекиго (либерален е!), нещо одобрява, нещо отрича (балансира), или изцяло недоволства (максималист е). Губи мяра да убеди в нуждата от критично преразглеждане на позиции. Културата задължава винаги да се поддържа добрият тон, защото предмет на критика е не човекът, а неговите идеи, подходи, твърдения и т.н., което е същото, но щади човешкото достойнство. Н. Хайтов говори за това, че критикът трябва да притежава усет, характер и съвест. Усетите ли – казва той – че произведението няма „цвят и миризма”, значи много е

⁸ Елиът, Т. Цит. съч., с. 158.

водата в него. Творчеството, както виното, не търпи вода, както виното вече не омайва.⁹ Критикът трябва да има характер да го каже. То е и въпрос на съвест. Някои за „хатъра на тоя или оня и в последна сметка заради своя собствена изгода се мъчат да пробутат слаба книга за хубава.“¹⁰

Най-мъчно и за изследователя, и за критика е освобождаването от обичайните, но остарели вече начини на мислене и изразяване. Историята показва, че коя да е наука, в т.ч. и икономическата, циклично се задържа от доминацията на влиятелни за времето си възгледи. Няма – казва Гьоте – нищо по-опасно за новите идеи от старите заблуждения. Па макар и някога да не са били заблуждения. Дж. М. Кейнс го повтаря: трудностите са не в новите идеи, а в мъчното освобождаване от старите.¹¹ Разкъсването на тази цикличност и у изследователя, и у критика предполага научна смелост, риск. Открито да представим на обществеността възгледите си. Може да вярваме на Хелвеций, според когото, ако желаем да се убедим в истинността на становищата си, трябва публично да ги изказваме.

Граници

Важни са и границите на научната критика. Защото творецът винаги има двама „сподвижници“ – някакъв външен (нека кажем) авторитет и вътрешния глас на автора. Външният авторитет – това са доминиращото обществено мнение („духът на времето“), но и „силният човек на деня“, „вертикалното нашествие на овластената посредственост“ (Ортега и Гасет). Или този външен авторитет може да е просто традицията. Вътрешният ни глас е нашата съвест, кредо, достойнство. Понякога просто нашата доброта, толерантност. Или

⁹ Хайтов, Н. Цит. съч., с. 180.

¹⁰ Пак там, с. 69.

¹¹ Кейнс, Дж. М. Обща теория на заетостта, лихвата и парите. Пр.от англ., Изд. „Хр. Ботев“, С., 1993, с. 10

пък – предубеденост, дори враждебност. С една дума – това е Аз-ът. Трудността на критикуващия (автор или рецензент) идва от това, че освен нужда от промяна, има и нужда от приспособяване, че освен принципи има и обстоятелства. Те еднакво ангажират и външния авторитет, и вътрешния ни глас. Откъдето обичайно следва ревизия на позициите, компромисът, прибегването към извъннаучни аргументи, към дидактичен тон. В крайна сметка – както казват французите – тонът прави музиката. Затова са много важни границите на научната критика. Те са в това – да не се минава нито отвъд науката, нито отвъд добросъвестността, в преливането на науката в критика и на критиката в наука. Компромисът в науката има само едно оправдание – именно защото става въпрос за наука, за „езда в неизвестното“ (Маяковски). Но дори в този случай критическото ни поведение следва да се ръководи от чувството за дълг, за морал. Научната съвест е вътрешната ни санкция – предпазва ни от грях, от срам, реализира нашата отговорност. Това кредо е изразил Яворов със строфите:

Не ме е страх от хорски съд, присъда –
не всякога е прав света.

Не ме е страх! – в тъмница нека бъда,
но ... да мирува съвестта.

Защото в проявената съвест тържествува истината. Научният компромис поставя на изпитание вътрешния ни глас и води до неодобрението на онези, които очакват справедливост. Откровената научна критика е коректив в съответствие с обществените очаквания. Случва се обаче (а то е също много важно) и обратното – тя да конфликттира с общоприетото мнение. Особено когато става въпрос за научна новост. Защото често общественото мнение почива на стереотипи, на инертност. Следователно научната критика може да изразява, но и да формира общественото мнение, да е пробив в него, каквато е същността на науката. Научният компромис засяга и

друго. Да се търси и изисква съвършенство – казва Т. Елиът – значи да се появява дребнавост на духа.¹² Защото нищо не се появява в завършена форма. Търпи наслагване и развитие. Разбира се, по-често компромисът с принципите ни се налага от силата на обстоятелствата. Животът е такъв, че зависим от други или просто проявяваме човечност, а ако се опитаме да сме суверенни – живеем трудно. Принципите носят стабилност, а обстоятелствата - промяна, две еднакво непренебрежими начала. Мярата и в двата случая са вътрешният глас и нравът на научния критик. Те се поставят винаги на сериозно изпитание при официално рецензиране на трудове за присъждане на научни степени и звания. Често само намекваме за слабости, подчертавайки клишето, че те не поставят под въпрос авторските постижения, макар не винаги да е така. Правим го от криворазбрана човещина, заради което не можем на индивидуално ниво да постигнем класа, а на социално – достатъчна критична маса, от които в крайна сметка зависи всеки истински успех и на всякакво ниво. Най-после компромисът идва от това, че съграждането на науката съвместява дейността на различни генерации със свои възгледи, опит, ценности, дори предрасъдъци и какво ли не, например фокус на внимание, критерии, увлечения, култура. То не е беда, а условие за транслиране на опит и традиции, но не и на митове, в което е и прогресът. Той не може да почива нито върху теоретичен, нито дори върху морален догматизъм или невъзможен максимализъм.

Нормално е човешките ни слабости, проявяващи се и в науката, да са търпими, ако не възпрепятстват възможността за научен принос. Както казва Гьоте, който търси истината, не е чужд на заблужденията. Но не можем да бъдем сигурни, особено в социалните науки, „където често е невъзможно дадена идея да се доведе до окончателна проверка”¹³, дали идеите на автора са

¹² Елиът, Т. Цит. съч., с. 51.

¹³ Кейнс, Дж. М., Цит. съч., с. 10

заблуждение или различие. Само невежият – ни учи Монтен – е непоколебимо уверен. Поради постоянната промяна на социалната материя не можем обективно да бъдем напълно компетентни. Единствено времето, което и разгражда, и съзидава, отрежда на едни идеи право, а други поставя в забвения. Особено ако са абсолютно фантазьорство, плагиатство или досадно празнословие. В социалната (и икономическата) материя няма твърди граници за истинност заради факторите време и пространство. Затова основополагащият принцип на науката е свободата на мненията, стига да се принципно защитими. Всичко това показва, че принципните позиции на научната критика също са преходни. Защото времето е противник на всичко – изменчиво е и тече.

Ще завърша с подходящото за научната критика обобщение на Св. Лирински, че ни е нужно “в необходимото – единство, в съмнителното – свобода, във всичко – любов”. Време е за такъв обрат.